

A FOLYAMI KORMÁNYOS ÉS A TENGER

Csizmadia Ervin

(*Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben. Szerkesztette: Körösenyi András. MTA PTI, Budapest, 2017.*)

Az elmúlt években egyre nagyobb keletje van a politikai vezetésről és vezetőkről szóló műveknek. Magyarországon talán nem annyira, mint Európában, de azért itthon is megmozdult valami, és a politikai vezetés kurrens kutatási témává vált. Európában mindez régebb óta tart, és nagyon különböző diszciplínák foglalkoznak vele. Elég csak néhány példát említenünk. A *The Leadership Quarterly* című folyóirat 2017 augusztusában – a híres karizmakutató, Boas Shamir munkássága kapcsán – tematikus számot közöl a karizmáról. Az *American Political Science Review* 2015 novemberében publikál cikket Eric Beerbohm-tól, azzal a címmel, hogy „Is Democratic Leadership Possible?”. A *Juncture* című folyóiratban (ma IPPR Progressive Review) „The Remaking of Political Leadership” címmel adnak közre tematikus összeállítást, s a *European Political Science* című orgánum 2017. évi 2. száma is mélyrehatóan foglalkozik a témával. Valamivel korábbi megemlíthetnénk a *Politics and Policy*, az *American Psychologist* és a *Political Psychology* című folyóiratokat is, amelyek alapcikket közöltek a témáról. És akkor még nem is beszéltünk a témában készült temérdek könyvről, s közülük is kiemelten a téma szakértője, Robert Elgie 2018-ban megjelent új könyvéről, amely *Political Leadership: A Pragmatic Institutionalist Approach* címmel jelent meg. Nem túlzás tehát azt mondani, hogy a nemzetközi politikatudomány hatalmas energiával veti rá magát a témára, nem kis részben azért is, mert van mire rávetnie magát, hiszen egyre több a nem konvencionális – más szóval: erős – politikai vezető.

Itthon talán az 1990-es évek végén jelenik meg az első írás, amely – ha nem is szorosán véve, de mégis – a politikai vezetés természetének átalakulásával foglalkozik. Körösenyi András *Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás. Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából* című dolgozata először veti fel, hogy az addig egyértelműnek tetsző kormányzásfelfogásban valami változik, vagy ha úgy tetszik: új szelek fújnak a politikai vezetés értelmezését illetően. Nyomában érdekes vita bontakozik ki a *Századvég* című folyóiratban, de ennek ekkor még nincsenek mélyebb elágazásai a politikai vezetés témaköre felé. Később Körösenyi számos munkában foglalkozik a kérdéssel, szinte ez válik

munkássága központi tematikájává. A *Vezér és demokrácia* című könyve 2005-ben lát napvilágot, de a témáról szól a *Monopolista verseny, árverés és felhatalmazás. Politikai vezetés és politikai piac, schumpeteri nézőpontból* című 2012-es írása is. Úgyszintén frekvenciát kap a politikai vezetés témája a *A magyar politikai rendszer – negyedszázad múltán* című kötetben is, ahol Körösényi András, Hajdú András és Ondré Péter „Politikai vezetők: kormányfői karrier és teljesítmény” címmel ír hosszabb tanulmányt. A hazai kutatások sorában megemlíthetjük még Kiss Balázs 2015-ben született *Politikai vezérek: Elfogultság és közöny. Politikai vezérek integrációs és dezintegrációs teljesítménye* című tanulmányát, és természetesen a sor bőven szaporítható is lenne. Öröndetesen sok nemzetközi és hazai kutatás, illetve hazai szerzők nemzetközi publikációja foglalkozik tehát az egyre izgalmasabb témával. Az izgalom már csak azért is jogos, mert egyre több megmagyarázhatatlannak tűnő jelenség övezi a politikai vezetőket. Egyre gyakoribb például az, hogy egy ideig mérsékeltnek, parlamentárisnak stb. tűnő vezetőkből radikális, olykor a parlamentáris normákkal szembe forduló vezetők válnak. Vagy úgy tűnik, hogy liberálisból illiberálisok lesznek. Mindezek a jelenségek – a megszokott közhelyeken túl – újszerű tudományos magyarázatokért kiáltanak. Manapság az egyik legérdekesebb politikatudományi téma tehát, hogy mi van, mi lett a vezetőkkel.

* * *

Éppen olyan időben jelent meg a Körösényi András által szerkesztett tanulmánykötet, amikor a vezetéssel kapcsolatos kérdések egyre csak halmozódnak, anélkül hogy releváns válaszaink lennének. A *Viharban hajózni. Politikai vezetők válsághelyzetekben* című tanulmánykötet attól kiváló gyűjtemény, hogy a releváns válaszokat kiváló és kiérlelt kérdések előzik meg. A szerzőket ezúttal döntően a válsághelyzet izgatja, amikor tehát a korábbi állapotokhoz képest valami megváltozik. A kötetben 11 tanulmány vizsgálja a válságok jellegét, lefolyását és hatását a politikai vezetőkre. A tanulmányok közül kettő (az 1. és a 11.) az elméleti kereteket adja meg, illetve az elméleti keret fényében értékeli az esettanulmányokat; a többi dolgozat (2–10.) elsősorban, de messze nem kizárólagosan, empirikus jellegű.

A kötet legnagyobb erénye, hogy bár nem könnyű olvasmány, de pengeéles logikai rendszere van. A szerkesztő és a szerzők a kötet elején nagyon világosan kijelölik a munka vezérfonalát, ha tetszik: vállalásaikat, és ezeket az olvasó jól nyomon követheti, és a kötet végén a kutatói közösség lépésről lépésre ellenőrzi saját vállalásait, és ennek alapján megfogalmazza a kutatás eredményeit. A „nem könnyű olvasmány” kitétel arra utal, hogy a nem politikai vezetéssel foglalkozó szakmai közönségnek sem egyszerű behelyezkednie a szerzők által mozgatott elméletek és analitikus keretek rendszerébe, de a szerzők nagyon sok segítséget adnak ehhez. Az olvasó kezdettől megkapja azokat

az elméleti mankókat, amelyek tükrében olvashatja az egyes esettanulmányokat. Ezeket az elméleti alappontokat időről időre elő kell hívnia magában, mert az esettanulmányok időnként elmozdulnának általánosabb történeti leírásba. De szerencsére szinte mindegyik esettanulmány visszatér a kiindulóponthoz, és egy nagy kutatási egység részeként „viselkedik”. Példás önfegyelem és nagyon gondos, olvasóbarát megvalósítás!

Az alábbiakban röviden igyekszem rekonstruálni a könyv szándékait, koncepcióját, az alkalmazott eljárásokat s a kapott eredményeket. Az eredmények meggyőzőek. Ugyanakkor az írás végén megfogalmazok két hiányérzetet is. Ez utóbbiak nem változtatnak azon a véleményemen, hogy a könyv nagyszerű. De éppen, mert nagyszerű, kell szóvá tennem e „váratlan” hiányosságokat.

Már a recenzióm elején felvillantott nemzetközi irodalomból is megállapítható, hogy amennyire népszerű a politikai vezetés témaköre manapság, olyannyira sokfelé ágazik. Az elsődleges tehát, hogy ha egy kutatóközösség a témához nyúl, annak világos képe legyen róla, a témának voltaképp melyik dimenzióját akarja kutatni. Szerzőinket szinte kizárólag a válsághelyzet érdekli, de végig ott lebeg a szövegekben (olykor egyértelműen kimondva, máskor csak a háttérben) az ún. *normál* helyzet. Fontos viszonyítási pont ez, hiszen ahhoz, hogy a válsághelyzet definíciója pontos legyen, tudnunk kell, mit értenek a szerzők *normál* helyzet alatt. Leegyszerűsítve, *normál* helyzet az, amikor a dolgok a megszokott mederben zajlanak, s a politika látszólag rutinszerűen működik. A kötet alkotóit azonban az izgatja igazán, amikor mindez megváltozik, és a *normál* állapotok egyszeriben felbomlanak, sokkocok keletkeznek. A sokkokkal a politikusoknak kezdeniük kell valamit, és a kötet fő vizsgálati területe éppen ez: mit kezdenek ezekkel a politikusok? Laikusként könnyű lenne azt mondanunk: minden sokk egyforma, és mindegyik ugyanazokat a politikusi reflexeket hívja elő. Csakhogy a könyv épp attól válik izgalmassá, hogy bemutatja: ez egyáltalán nincs így. Nincs *egyetlen* reprezentatív sokkle-reagáló politikusi viselkedésminta; ahány válsághelyzet – kis túlzással –, annyiféle politikai vezetői reakciót hívhat elő.

Már a kötet elején világossá válik: a szerzők elégedetlenek a szakirodalommal, amely a válságot amolyan *külső* kihívásnak tekinti és a politikai vezető szerepét a kihívásra adott mechanikus válaszként értelmezi. Ehhez képest a szerkesztő az előszóban megjegyzi: a „reagáló” válságkezelésen túl a kötetben még két vezetői magatartással foglalkoznak. Az egyik a *proaktív*, amikor a vezető maga is befolyásolja a válság alakulását. A másik, amikor a vezető maga *generálja* a válságot (7. o.). A kötet tehát egyértelműen afelé tereli az olvasót, hogy keressük a továbbiakban a proaktív és generáló válságkezelés példáit, s ezek ismertetőjegyeit elméletileg is megadja számunkra az I. fejezet. Tájékozódásunkat nem zavarja meg, hogy nem sokkal az előszó után, az I. fejezet elején azt olvassuk: a politikatudós feladata „a néző és a vihar elszenvedőjének perspektíváját összeolvasztani” (10. o.). Itt az – az előszó tükrében – kissé meg-

lepődünk az „elszenvedő” politikusszerep említésén, hiszen épp az adja a kötet nívumát, hogy a politikus nem(csak) elszenvedő (sőt elsősorban nem az), hanem alakító, sőt. A kötet célja, hogy minél mélyebben feltárja a különféle válsághelyzetekhez kapcsolódó politikusszerepeket. Ahhoz, hogy ezt megtegye, teherbíró elméleti keret és szemléletmód szükséges. Ezt a szemléletet és analitikus keretet Körösenyi András, Illés Gábor és Metz Rudolf bevezető tanulmánya adja meg. A tanulmány szerzői mindenekelőtt különbséget tesznek *exogén* és *endogén* válság között. E két fogalmat úgy tudnánk elkülöníteni egymástól, hogy az exogén válság a politikustól függetlenül, szinte objektív módon alakul ki, az endogén válságban pedig a politikai vezető is erősen benne van. A kétféle válságtípushoz a szerzők három válságkezelő forgatókönyvet rendelnek: a strukturalistát, a konstruktivistát és a voluntaristát. A strukturalista azt jelenti, hogy a válság kvázi egy önálló rendszerként jelenik meg, amelyhez a politikai vezető igyekszik viszonyulni. A konstruktivista, amikor a vezető a válságot nem kész struktúraként éli meg, hanem igyekszik azt befolyásolni. S van egy harmadik eset is, amikor a vezető maga kreálja a válságot. Ezt a szerzők voluntarista megközelítésnek, forgatókönyvnek nevezik (11. o.). E harmadik megközelítéssel szeretnék tehát a szerzők kiegészíteni az irodalmat, s ezekhez kapcsolódva kívánnak egy cselekvési tipológiát felállítani.

Onnan indulnak ki, hogy bevezetik a *kontingencia* (bizonytalanság) fogalmát. Fontos megállapításuk azonban, hogy a kontingencia nem egyjelentésű fogalom, s nem csak válsághelyzetekben van szerepe. A kontingencia jelen van a politika normál állapotában is, amikor látszólag minden rendben van és jól működik. Ebben a periódusban a kontingencia inkább *meghatározatlanságot* jelent, vagy inkább azt mondhatnánk, hogy megkérdőjelezetlenséget. Ez az a periódus, amikor a szabályok nem vagy nem túl erősen vitatottak, a felek elfogadják a fennálló normákat, s ezeket senki nem akarja alapvetően megváltoztatni. Válságperiódusban azonban a kontingencia döntően *bizonytalanságot* jelent, azaz a politikai vezetőnek a bizonytalanság körülményei között kell cselekednie, amikor az addig stabilitás hirtelen megváltozik. De a bizonytalanságból sem egyforma vezetői viselkedés következik. Jöhet olyan, amikor a vezető igyekszik „követni” a kihívást, és jó válaszokat adni a válságra. S jöhet olyan is, amikor nem a helyzet formálja a politikust, hanem az a helyzetet. A szerzők például a kötetben később elemzett de Gaulle példáját tartják ilyennek (25. o.), de az Orbán-féle „forradalmi alkotmányozást” is a voluntarista kategóriába sorolják (uo.). A szerzők bevezetik a háttér- és az operatív kontingencia fogalmait, átvéve Kari Palonennek a machiavelli és Max Weber-i pillanat kapcsán kidolgozott elméletét. Eszerint „míg a machiavelli pillanatban a kontingencia külsődleges a politikai cselekvés számára, megoldandó feladatként jelenik meg, addig a weberi pillanatban a politikai cselekvés elemévé válik” (15. o.). A szerzők megvilágító erejű táblázatban foglalják össze, hogy a válságnak milyen forgatókönyvei vannak, és az egyes forgatókönyvekben mi-

lyen szerepet játszik a háttér- és az operatív kontingencia. Nem valami szerencsés módon *negyedeknek* nevezik az egyes forgatókönyveket. Eszerint az A negyedbe (alacsony háttérkontingencia-szinttel) a normál állapot, a B negyedbe az exogén sokk, a C negyedbe a konstruktivista válság-újraderfinálás, a D negyedbe pedig az endogén válsággenerálás kerül (18. o.). A kötet záró tanulmányában – többek között – erre a táblázatra is visszatérnek majd a szerzők, és az egyes esettanulmányokat ezekbe a kategóriákba sorolják be.

Már eddig is elég nagy elméleti anyagot mozgatnak a szerzők, s ha az olvasó azt hinné, az elméleti keret teljes, akkor téved, mert ezután következnek csak a kutatási kérdések, mégpedig kettő: 1. A struktúra milyen hatással van a cselekvésre? 2. Milyen a cselekvés hatása a rendkívüli helyzetek létrehozásában? (25. o.) E kérdésekre három területen születnek majd a válaszok: a) *A vezetés aktorai*: a válság inkább a szakértőket vagy inkább a politikusokat erősíti-e? b) *A vezetés lehetőségstruktúrája*: melyik az erősebb válsághelyzetben, a vezetői kényszerpálya vagy a mozgástér? c) *A politikai cselekvők egymáshoz való viszonya*: inkább a konszenzus vagy a polarizáció erősödik válsághelyzetekben a politikai szereplők között? Mindezek után a szerzők indokolják, miért az általuk kiemelt válságtípusokat (úgy mint: katasztrófák, pénzügyi-gazdasági válságok, belpolitikai válságok, kül- és biztonságpolitikai válságok) elemzik (29–37. o.). Megfogalmazzák továbbá, hogy a fenti elméleti kereteket alkalmazzák a kutatás gerincét képező esettanulmányokra.

Esettanulmányból 9 van. Érdekes, hogy melyikből mennyi. A természeti katasztrófákkal egy tanulmány foglalkozik, a belpolitikai és biztonságpolitikai válságokkal 2-2. Míg a pénzügyi-gazdasági válságokkal 4. Nem egyértelmű, miért ilyenek az arányok. A pénzügyi válságokról szólván azt olvashatjuk: ezek „a katasztrófákhoz képest általában közvetlenebb politikai hatással bírnak” (30. o.). De vajon ez a jellegzetességük indokolja-e, hogy kétszer annyi pénzügyi-gazdasági, mint belpolitikai válságról esik szó? Miközben a belpolitikai válságról azt olvashatjuk, hogy az „a rendkívüli helyzet legtipikusabb formája” (32. o.). Szóval itt nem egészen világosak az arányok és a kiválogatás súlyozásának szempontjai. Ráadásul problematikusnak tűnik ez a „rendkívüli helyzet” kifejezés. A kötetben ez számos alkalommal előfordul, s azért zavaró, mert a „rendkívüli állapot” kifejezés a belpolitika *egy bizonyos* kormányzati megváltoztatására (bizonyos törvényi korlátozások életbe léptetésére stb.) van fenntartva. A kötet tanulmányaiban szereplő „rendkívüli helyzet” nyilvánvalóan nem ilyen. Azaz a belpolitikai válság nem szükségképpen rendkívüli.

Egyébként maguk az esettanulmányok (2–10. fejezet, 47–264. o.) rendkívül sokrétűek és impozánsak. A szerkesztő és a szerzők jó érzékkel válogatnak ki régebbi és újabb eseteket, továbbá közismertebb és kevésbé közismert példákat. A természeti katasztrófák esetében szinte adja magát a Katrina hurrikán és a fukusimai baleset bemutatása és összehasonlítása. A pénzügyi-gazdasági válságok sorában a magyar közönséghez talán leginkább Bajnai Gordon

2009–2010-es, valamint Orbán Viktor 2010 utáni válságkezelése állhat a legközelebb (hozzátéve, hogy míg Bajnait valóban gazdasági válságkezelőként tartjuk számon, addig ez kevésbé mondható el Orbánról). Ritkán szoktuk azonban Merkel, Sarkozy vagy épp a portugál Socrates miniszterelnök válságkezelését *pénzügyi-gazdasági* vetületben elemezni. A belpolitikai válságoknál a szerző de Gaulle három (1958, 1962, 1968) válságkezeléséről ír, míg a másik példa a Berlusconi–Monti-váltás. Önmagában is érdekes döntés, hogy Magyarország nem belpolitikai, hanem egyrészt pénzügyi-gazdasági, másrészt kül- és biztonságpolitikai válságként érdemelt esettanulmányt.

Az esettanulmány műfaj egyébként korántsem aggálymentes. Mégpedig azért, mert sok a könyvben a politikai vezetők általában vett ténykedését illető leírás, és nem mindig elég szigorú a szelektálás a kötet logikai rendjéhez szorosabban tartozó és az ahhoz nem annyira szorosan kötődő információk között. Nem is mindig sikerül pontosan pozicionálni az esettanulmányokat, mégpedig épp az általános politikatörténeti ismeretközlés olykori magas intenzitása miatt. Szerencsére azonban ez csak időnkénti benyomás. A szerzők többsége nem mulasztja el, hogy reflektáljon a bevezető tanulmányban felvetett hipotézisekre és kutatási kérdésekre. Nem teljesen világos ugyanakkor, hogy a szerzők mire és miért térnek vissza, s mire és miért nem. Soós Eszter Petronella például a három kutatási kérdésre reflektál (106–107. o.). Szántó András – a volt portugál miniszterelnök, Socrates kapcsán – részletekbe menően foglalkozik a kontingencia kétarcúságával (122–130. o.). Körösenyi és Metz Bajnai és Orbán kapcsán a negyedekbe való besorolást emeli ki (139. o.). Illés Gábor táblázatos formában is értékeli de Gaulle 1958-as, 1962-es és 1968-as válságkezelését, s az elsőt konstruktivistának, a másodikat voluntaristának, a harmadikat strukturalistának minősíti (190. o.). Egyértelmű tehát, hogy az empirikus tanulmányok visszakapcsolnak az elméleti alapokhoz, de nem mindig világos, hogy mely esetekben kerül előtérbe a negyedekbe való besorolás, a kontingencia vagy épp a kutatási kérdésekhez való visszacsatolás. Mindazonáltal a 9 esettanulmány rendkívül gazdagon dokumentálva demonstrálja, hogy a politikai vezetés, akár egy vezető életében is, nagyon sokféle válságkezelést jelenthet, azaz nincs egyetlen kanonizálható modell.

Szólnom kell még a kötet záró tanulmányáról, amelyben a bevezető tanulmányt is jegyző három szerző összefoglalja a tanulságokat. A politikai vezetés feltételeit illetően öt tanulságra jutnak: 1. válság idején növekszik a kontingencia; 2. felgyorsul az idő: „a viszonylagos kontinuitást felváltja a diszkontinuitás” (267. o.); 3. megnövekszik a folyamatok tétje; 4. nő a politikai instabilitás; 5. nő az önkényesség szerepe (267–269. o.).

A szerzők ezt követően elvégzik az egyes esettanulmányok besorolását a korábban megadott negyedek valamelyikébe. Az egyes esettanulmányok besorolását illetően most csak a talán legérdekesebbet, a D negyedet emelem ki. Ebbe tartoznak a voluntaristának minősített esetek, azok tehát, amikor a po-

litikus maga kreálja a válságot. Egyértelműen Orbán Viktor migrációs politikája is ide kerül, de a szerzők megjegyzik: mindez „semmiképp sem a politikai cselekvés korlátok nélküliségét, az »akarát diadalát«, sokkal inkább a politikai cselekvő kezdeményező szerepét jelöli” (271. oldal). Egyetérthetünk, hogy az orbáni válságkezelés – és tágabban politikafelfogás – különösen a magyar mezőnyben egyedülállónak tekinthető, s óvatosan megkockáztathatjuk, hogy sikeressége a válságkezelésben alkalmazott kreatív megoldásokkal függ össze.

S hogy melyek a kötet legvégső tanulságai? A három szerző a „Kitekintés” című rövid lezárásban (281–282. o.) megállapítja: a 20. század második felének mainstream felfogása szerint „a kiemelkedő vezetők nem számítanak a nagyobb törvényszerűségek hatása alatt formálódó történelemben”. Ezzel a megközelítéssel alapvetően vitatkoznak, s épp az ellenkezőjét gondolják: a politikai vezetők „új lehetőséghorizontokat nyithatnak a politikai cselekvés számára”. Ezzel a végkövetkeztetéssel csak egyetérthetünk. A könyv pedig kedvet csinál nekünk ahhoz, hogy ezzel a nagyon fontos témával teljesen új nézőpontból ismerkedjünk meg, s kezdjen bennünket sokkal jobban érdekelni a válságkezelő politikai vezető.

* * *

A könyv innovációs értéke tehát igen magas, s mint az elején mondtam: nehéz, de – logikai precizitása folytán – olvasóbarát szöveg. Mégis van két észrevételem még, ha tetszik: két hiányérzet.

Az első a kötet szemléletének *nemzeti-nemzetállami* optikája. A szerkesztő és a szerzők rendkívül következetesen mutatják be egyfelől azt, hogy elméletileg hogyan lehet megközelítenünk az egyes nemzeti vezetők válságcselekvését; másrészt azt, hogy a gyakorlatban mit jelent a nemzeti keretek között történő válságkezelés. Ugyanakkor utalás sincs a politikai vezetés *másfajta*, a nemzeti kereteken átívelő dimenzióira, például a globális vezetés témaköre. Ez azért is feltűnő, mert napjaink válságát nyugodtan nevezhetjük európai vagy globális válságnak, s ebben a nemzeti megoldásokon túl alapvetőek a tágabb perspektívájú válaszok. Mint például az Európai Unióé. Természetesen nem számon kérem a szerzőkön, hogy ez a dimenzió „kimarad” vizsgálódásukból, hiszen az ő kutatási programjukba nyilván ez nem fért bele. Viszont azt hiszem, hogy a politikai vezetésnek távlatosan egyre kevésbé mellőzhető aspektusa az európai szint, illetve az európai és a nemzeti szintek egymáshoz való viszonya.

A másik észrevétel: problematikus lehet a politikai vezetést csak önmagában – ha tetszik, *formális* jellegében – vizsgálni. Természetesen válsághelyzetekben a végső döntést csúcspannelvezetők hozzák meg, de korántsem mondhatjuk, hogy ezekre a döntésekre ne hatnának nagyon sok oldalról, azaz érdemes lenne nyitni a politikai vezetésre ható *informális* dimenziók (vagy akár az informális

vezetés) felé. A szerzők így fogalmazznak záró tanulmányukban: „Az első kutatási kérdésünk arra vonatkozott, hogy a válság miként változtatta meg a különböző aktorok relatív súlyát a politikai döntéshozatalban, nevezetesen: vajon a szakértők vagy a politikusok szerepét erősíti?” (275. o.) De ha a szakértők minden különösebb, mélyebb elemzés nélkül politikai aktorként – ráadásul a politikusokkal azonos súlyú aktorként – azonosítódnak, akkor felmerül a kérdés: a mai globalizált világban a politikai vezetés szempontjából a szakértőknél nem tágabb-e az aktorok köre? Attól tartok, tágabb, de a kötet tanulmányai ezt a bővülést nem jelezik. Pedig a mai európai válság éppen azt jelzi, hogy a mai vezetési válság nem kis mértékben azért is jelentkezik, mert a hagyományos aktorok mellett más aktorok is részesei lettek (vagy akarnak lenni) a döntéshozatalnak. Nyilvánvaló persze, hogy a kötet analitikus rendszerébe mindez talán nehezen lett volna integrálható, de mint a kötet egy olvasója, feltétlenül fontosnak tartottam megemlíteni, hogy a politikai vezetés fogalmába egyre inkább besorolandónak tartom ezt a két jelzett dimenziót.

E két észrevétel (hiányérzet) azonban mit sem változtat azon, hogy a *Viharban kormányozni* nagyon jelentős kutatói teljesítmény, remek csapatmunka és ezen túl kiváló lökés a politikai vezetést újraértelmezni kívánó olvasóknak.

A könyv utolsó mondata pedig – azt hiszem – sokáig velünk él: „a megszo- kott folyami utakon is szükség van kormányosokra, ők pedig adott esetben tudatosan sodorhatják a nyílt tengerre a politikai közösség hajóját”.